

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИНИНГ XIV-XVI АСРЛАР АРХЕОЛОГИЯ
ЎДГОРЛИКЛАРИ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН (ҒАЛЛАОРОЛ ТУМАНИ
МИСОЛИДА)

Ҳасанбоев Тўрақул Фозилжон ўғли
Жиззах Давлат педагогика университети
докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Жиззах воҳаси (вилояти)да амалга оширилган илмий изланишлар жумладан, Ғаллаорол туманида жойлашган XIV-XVI асрларга оид археология ёдгорликларида ўтказилган қидирув-қазув тадқиқотлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Мақолада сўнги йилларда Ғаллаорол туманидаги Кўргонтепа, Лапахтепа, Катта Хонимқўргон харобаларида ўтказилган археологик қазув ва Кўк гумбазтепа, Етимтепа ёдгорликларидаги қидирув тадқиқотлари натижасида қўлга киритилган моддий-маданият ашёлари, уларнинг ўзига хос жиҳатлари хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Жиззах воҳаси, рустоқ, Ғаллаорол тумани, Кўргонтепа, Лапахтепа, Катта Хонимқўргон, Кўк гумбазтепа, Етимтепа ёдгорлиги, Харакана, соҳибқирон Амир Темур

Annotation: This article provides information on the scientific research conducted in the Jizzakh oasis (province), including the excavations conducted in the archaeological monuments of the XIV-XVI centuries located in the Gallaorol district. The article talks about the material and cultural objects obtained as a result of the archaeological excavations in the ruins of Kurgantepa, Lapakhtepa, Katta Khonimkurgan, and the Kokgumbaztepa, Etimtepa monuments in Gallaorol district, and their specific aspects.

Key words: Jizzakh oasis, rustak, Gallaorol district, Kurgantepa, Lapakhtepa, Katta Khonimkurgan, Kokgumbaztepa, Etimtepa monument, Kharakana, owner Amir Temur

Ўзбекистоннинг йирик тарихий-маданий воҳалари қаторидан жой олган Жиззах воҳаси(вилояти)да сўнги йилларда ўтказилган археологик қидирув ва қазув тадқиқотлари натижасида 400 дан ортиқ турли даврларга оид археология мероси объектлари аниқланган. Уларнинг қадимги шаҳар ва қишлоқ қурилиш маданияти, ўтроқ деҳқон ва кўчманчи чорвадорлар тарихига дахлдор ёдгорликларида қазув тадқиқотлари олиб борилган. Ушбу тадқиқотларнинг давоми сифатида Жиззах вилояти Ғаллаорол туманида жойлашган, XIV-XVI асрларга оид бир қанча ёдгорликларда амалга оширилган археологик қидирув-қазув тадқиқотлари ва ундаги натижалар хусусида тўхталиб ўтишни жоиз деб, билдик.

Ғаллаорол туманида жойлашган, дастлабки фикр юритмоқчи бўлган қадимий шаҳар ёдгорлиги бу - Кўргонтепа ҳисобланади. Маълумки қадим Уструшона мамлакати 18 та рустоқ (туман) – маъмурий бўлинмалардан иборат бўлиб, бу

рустокларнинг 9 таси ҳозирги Ўзбекистон давлати ҳудудида жойлашган. Уструшонанинг ғарбий сарҳадлари, яъни Сангзор водийси ҳавзасида юқорида қайд этилган рустокларнинг 3 таси – Фекнон (Жиззах), Харакана (Ғаллаорол) ва Бурнамад (Бахмал) фаолият кўрсатган[4]. Харакана рустоқи айнан Сарбозор қишлоғининг шимолий чеккасида, Сангзордан бош олувчи катта ариқнинг чап соҳилида жойлашган Қўрғонтепа харобалари ўрнида бўлган. Қўрғонтепа анъанавий қадимий шаҳар ўрни бўлиб, у арк, шаҳристон ва рабоддан ташкил топган. Арк шаҳристоннинг жанубий-ғарб бурчагида жойлашган ва унинг таг асос бўйича ўлчамлари 80x80 м (0,64 га) га тенг. Қўрғонтепа шаҳристонининг ташқи кўриниши тўғри тўртбўрчаксимон шаклга эга, майдони 5,5 га. га, арк билан ҳисоблаганда 6,14 га. га тенг. Микрорельеф бўйича шаҳристоннинг дарвозаси ягона бўлиб, у жанубий мудофаа деворларининг ғарбий қисмида, аркнинг шарқий деворлари ёнида бўлган[5]. Демак, Қўрғонтепа дарвозасининг кудрати ҳам худди Қалиятепаники сингари аркнинг алоҳида мудофаа деворлари билан оширилган.

Қўрғонтепа шаҳрининг учинчи таркибий қисми - рабодлар ўрни кейинги даврларда текисланиб кетган. Шаҳар аҳолиси ва уни атрофидаги экин майдонлари катта ариқ орқали сув билан таъминланган.

Ушбу ёдгорликнинг ўрганилиши тарихи қисқа ва узвийликка эга эмас. 1970 йил охирларида (Э. Қодиров бошчилигида) ва 1996 йилда (М. Пардаев раҳбарлигида) шаҳристоннинг ғарбий қисмида стратиграфик қазувлар ўтказилган. Ушбу қазув тадқиқотлари материккача давом эттирилмаган. Сўнгги қазув натижаларига кўра, энг қадимги қатламлар милодий I аср билан, сўнгги қурилиш даврлари эса XVIII аср ўрталари билан саналанган. Умуман олганда эса стратиграфия материаллари таҳлилига қараганда Қўрғонтепа шаҳристониди I-IV; V-VIII; IX-XII; XIV-XVI; XVII-XVIII асрларга оид қурилиш даврлари аниқланган[1,3].

2022 йил баҳор мавсумида М. Ҳ. Пардаев раҳбарлигидаги Жиззах археология экспедицияси томонидан Қўрғонтепа шаҳар харобаларида археологик қазув тадқиқотлари амалга оширилди. Дастлаб, 1996 йилда стратиграфик қазув тадқиқотлари ўтказилган жойда тозалаш ишлари амалга оширилди. Ундан сўнг, айти шу қазув жойининг орқа томонидан 3 x 8 м. узунликда, стратиграфик шурф ташланди ва 3 м. чуқурликкача тушилди. Ушбу қазув тадқиқоти ҳам материккача давом эттирилмади. Археологик қазув тадқиқоти давомида 4 та қурилиш даври аниқланди ва топилган куллоллик идишларининг даврий санаси хронологик жиҳатдан илк ўрта асрларнинг охири, ривожланган ўрта асрлар, сўнгги ўрта асрлар қилиб белгиланди. Тадқиқот ишлари давом эттирилмоқда.

Маҳаллий аҳоли вакилларининг айтишларига қараганда, Қўрғонтепада ер ости йўллари тизими бўлиб, бу тизимнинг бир йўналиши Сангзор дарёси остидан ўтиб, дарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Ғортепа қалъаси (ораси 3 км) билан туташган. Қўрғонтепа ва Ғортепада ушбу ер ости йўли лаҳимнинг оғзи, кириш-чиқиш жойи сақланиб қолган.

Бу даврга оид яна бир ёдгорлик Лапахтепа қишлоқ макони бўлиб, у Қашқабулоқ-2 (Зокир тўп) қишлоғининг шимолий-шарқ томонида, Сангзор дарёсининг чап қирғоғидаги текис экин майдони ўртасида жойлашган. Лапахтепанинг ташқи кўриниши тўғри тўртбурчак шаклида, ўлчамлари 110x95 м (1,045 га) бўлиб, шарқ-ғарб йўналишида чўзилган. Унинг ғарбий қисми баландлиги шарқий қисмидан анча паст бўлиб, ушбу нотекислик асосида икки ярусли кўринишни олган[2,5]. Ушбу кўрғончанинг ён томонлари тик бўлиб, бу унинг мустаҳкам мудофаа деворларига эга бўлганлигидан далолат беради. Кўрғоннинг кириш дарвозаси ғарбий девор марказида бўлган. Лапахтепада 1983 йилда стратиграфик тадқиқотлар (А. Бердимуродов)[2] ва 1996 йилда планиграфик қазилмалар (М. Пардаев) ўтказилган.

2022 йилда М. Ҳ. Пардаев раҳбарлигидаги Жиззах археология экспедицияси томонидан Лапахтепа харобаларида археологик қазув тадқиқотлари амалга оширилди. Дастлаб, 1983 йилда А. Бердимуродов томонидан стратиграфик қазув тадқиқотлари ўтказилган жойда тозалаш ишлари амалга оширилди. Сўнгра, ушбу қазув жойининг орқа томонидан 3x5 м. узунликда стратиграфик шурф ташланди. Қазув тадқиқотлари давомида 1,5 м. чуқурликкача тушилди, қўлга киритилган (сирланган ва сирланмаган) кулоллик идишлари наъмуналарининг даврий санаси илк ўрта асрлар ва сўнгги ўрта асрлар қилиб белгиланди.

Хулоса қиладиган бўлсак, ўтмишда Лапахтепа ҳарбий қўриқчи қалъа сифатида, илк ва сўнгги ўрта асрларда фаолият кўрсатган, деган фикрдамиз.

Ғаллаорол туман марказидан 500 м жанубда, Жиззах-Самарқанд магистрал йўлидан туман марказига олиб борувчи кўчанинг ўнг томонида жойлашган яна бир ёдгорлик бу- Етимтепадир. Ҳозирги пайтда Етимтепа устида иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари хотирасига бағишланган монумент, унинг пастида Ғаллаорол туман ўлкашунослик музейи жойлашган. Топографик план бўйича ёдгорлик тўғри тўртбурчак шаклида, ўлчамлари 115x90 м, баландлиги 6 м. Етимтепанинг шарқий қисмида ташқи кўриниши думалоқ шаклдаги баландлиги 8 м. га тенг арк сақланиб қолган. Қурилиш ишлари даврида аркнинг усти ва ён деворлари текисланган. Бундан ташқари, қурувчилар томонидан ёдгорликнинг ғарбий ва жанубий-ғарб томонидан пандус, кўтарма йўл солинган. Қурилиш ишлари сабабли ер юзига чиқиб қолган топилмалар, хусусан кўпгина сопол идишлар синиқлари йиғилди. Бу топилмаларни VI-VIII; IX-XII; XV-XVI асрлар билан саналаш мумкин[5].

Кўк гумбазтепа ёдгорлиги Ғаллаорол тумани марказидан 1,2 км масофа жанубий-шарқда, Кўкгумбаз қишлоғининг жанубий-шарқ қисмида Сангзор дарёсининг яқин чап қирғоғида, Тошкент – Самарқанд автомагистралининг ўнг томонида жойлашган. Қишлоқ оқсоқолларининг айтишига қараганда, ўтган асрнинг 50-йилларида Кўкгумбаз ёдгорлиги қабристонга айлантирилган. Ёдгорлик Нурота тоғ тизмаси шарқий унгуриининг Сангзор дарёси чап қирғоғигача етиб келган террасалари ҳосил қилган табиий тепалик устида бунёд этилган. Кўк гумбазтепанинг умумий

кўриниши тухумсимон шаклида бўлиб, у шарқ-ғарб йўналиши бўйича чўзилиб кетган, умумий майдони 3,6 га. га тенг. Ёдгорликнинг арки унинг шимолий-шарқ қисмида жойлашган. Арк айлана шаклга эга, унинг устки қисми 22x20 м. га тенг текис майдондан иборат. Пастки қисми эса 40x35 м. га тенг бўлиб, умумий баландлиги 6,5-7,0 м. га тенг. Ўтган асрнинг 70-йилларида Жиззах воҳаси археология ёдгорликлари мажмуини тузиш ишлари пайтида Ў. Алимов ва Н. Немцева томонидан ушбу ёдгорлик ўрганилган ва унинг сўнгги қурилиш даври XIV-XVI асрлар билан саналанган[5]. Шундан келиб чиқибми ёки бошқа сабаб биланми маҳаллий аҳоли ўртасида Кўк гумбаз қўрғони соҳибқирон Амир Темур томонидан бунёд этилган, деган маълумотлар таркаган. Ҳатто унинг аниқ вақти 1365 йил деб белгиланган ва қабристон ичидаги лавҳа ёзувда қайд этилган. Бу борада фақат бир нарсани эслатиб ўтишимиз жоиз. Кўк гумбаз қўрғони Илонўтти дарасидан Самарқанд томонга чиқиш жойида, дарё кечувига яқин ерда, бир сўз билан айтганда ниҳоятда қулай ва муҳим ҳарбий стратегик нуқтада барпо этилганига қараганда, ўз замонаси давлатмандлари ундан Марказий Суғдга Жиззах орқали Илонўтти дараси бўйлаб ҳужум уюштирган душманлар, хусусан талончилик юришларини амалга оширган кўчманчилардан мудофааланиш мақсадида фойдаланишган. Араб истилоси ёки мўғул босқини даврида вайрон қилиниб култепага айлантирилган бундай иншоотларни таъмирлаган кейинги ҳукмдорлар, хусусан соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодлари ўз вақтида Жеталар (мусулмончилиқни қабул қилмаган мўғуллар) юришларини олдини олиш мақсадида фойдаланишган.

Сўнгги ўрта асрларга оид, Ғаллаорол туманида жойлашган, қизиқарли жиҳатлари билан, кўплаб тадқиқотчиларни ўзига жалб этиб келаётган ёдгорликлар сирасига Катта ва Кичик Хонимқўрғонлар ҳам киради.

Катта Хонимқўрғон Хонимсарой қишлоғининг шимолий-шарқий қисмида, Тошкент-Самарқанд марказий трассасининг жануб (чап) томонида, текис, дашт худудида қадимий Туятортар каналдан чиқарилган шоҳ ариқнинг иккига ажралишидан ҳосил бўлган “оролча” ўртасида жойлашган. Катта Хонимқўрғондан 180 м масофа жанубда Кичик Хонимқўрғон жойлашган. Мазкур ёдгорлик ўз шакли жиҳатидан Катта Хонимқўрғоннинг деярли айнан ўзи бўлиб, фақат унинг ўлчамлари ундан қарийб 3 баробар кичик, дарвозаси жанубий деворнинг ғарбий кунжагида бунёд этилган

Катта Хонимқўрғоннинг топографик пландаги кўриниши квадратсимон шаклда бўлиб, унинг шимолий ва шарқий томони – 170 м, жанубий томони - 180 м, ғарбий томони – 165 м узунликка эга, баландлиги – 3,5-4,0 м.га тенг. Ёдгорлик тўрт томондан мудофаа деворлари билан ўраб олинган бўлиб, иншоотнинг тўрт бурчагида 4 та, шарқий ва шимолий деворлар марказида 1 тадан, ғарбий девор марказида жойлашган, эни 3,0-3,2 м атрофидаги дарвозанинг икки ёнбошида 2 та, жами – 8 та ҳарбий бурж орқали қалъанинг мудофаа қудрати оширилган. Катта Хонимқўрғоннинг жанубий ва шимолий деворлари ортида эни 3,0 м.га яқин, чуқурлиги 1,2 м.гача бўлган

хандақлар сақланиб қолган. Ўтмишда ушбу хандақлар сув билан тўлдириб қўйилган ва бу иншоотнинг муҳофаа имкониятини янада оширган. Ёдгорликнинг шарқий ва ғарбий томонидаги эни 8-10 м.га тенг шоҳ ариқлар хандақ вазифасини ўтаган[5].

Катта Хонимқўрғонда дастлабки тадқиқотлар 2018 йилнинг ноябр-декабр ойларида ғарбий дарвоза (кириш қисми) нинг ўнг томонида кичик ҳажмли қазув ишлари ўтказилди. Дастлаб, дарвозанинг икки ёнида жойлашган буржларнинг устки қисми чим қатламидан тозаланиб, уларнинг сўнгги давр кўриниши контурларига аниқликлар киритилди. Стратиграфик шурфда 4 та қатлам қайд этилди, уларнинг 3 таси юқори қурилиш даврига, 4 чи қатлам илк ўрта асрларга (VII-VIII аср) тааллуқли бўлиб, ушбу даврлар моддий маданият намуналари топилмалар билан саналанади. Хусусан, юқори қурилиш даври XVI-XVIII асрларга, қуйи қурилиш даври VII-VIII асрларга тааллуқли.

2022 йил (август ойида) Катта Хонимқўрғонда М. Пардаев раҳбарлигида археологик қазув тадқиқотлари амалга оширилди. 2018-йилда стратиграфик шурф тозаланиб, кенгайтирилди. Стратиграфик шурфнинг умумий ўлчамлари 3x8 м. га етди. Қазув ишлари ёдгорликнинг тағ замини (материк)гача олиб борилмади.

Демак, Хонимқўрғонда ўтказилган қазув ишлари натижасида қўлга киритилган моддий-маданият ашёларининг тарихий даври, яъни ҳозирча энг қадимги VII-VIII асрлар ва сўнгги қурилиш даври XVI-XVIII асрлар билан белгиланди.

Маҳаллий оқсоқолларнинг ҳикоя қилишларича, мазкур қўрғонлар соҳибқирон Амир Темурнинг севиқли рафиқаси Сароймулкхонумнинг ёзғи дала ҳовлиси сифатида фаолият кўрсатган ва қўрғонлар унинг номи билан аталган. Бунга сабаб, айнан шу ерда ёз ойлари шабада эсиб турган. Табиатнинг бу ҳолати ҳозирги вақтда ҳам ўзгармаган. Айтишларича, бу ерни Сароймулкхоним “инсон учун ёзда ёзлайдиган, қишда бўзлайдиган жой” – деб таърифлаган[5].

Хулоса қиладиган бўлсак, қадим ва ўрта асрларда фаолият кўрсатган Уструшона мамлакатининг асосий вилоятларидан бири бўлган Жиззах воҳаси Ўзбекистоннинг йирик тарихий-маданий ўлкалари қаторига киради. Ҳар бир даврда ўз стратегик ўрни, тараққиёт ва таназули, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, ўзига хос маданиятига эга бўлган ушбу мўжаз воҳа сўнгги ўрта аср, жумладан XIV-XVI асрлар давлатлари фаолияти даврида алоҳида, муҳим аҳамият касб этган. Буни биз бу даврда яратилган ёзма манбалар маълумотлари таҳлили билан бир қаторда сўнгги йилларда Қалиятепа, Қўрғонтепа, Лапахтепа, Катта Хонимқўрғон, Номсиз шаҳар харобаларида ўтказилган археологик қазув ва Кўк гумбазтепа, Етимтепа ёдгорликларидаги қидирув тадқиқотлари давомида қўлга киритилган моддий-маданият ашёлари намуналаридан ҳам кўришимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдукаримохунова Р., Бердимуратов А., Дормина С., Кадыров Э. Раскопки на

Кингиртепа // АО - 1978. Москва. 1979. с. 542.

2.Бердимуратов А.Э. Раннесредневековые археологические памятники Джизакского оазиса (Северо-Западной Уструшаны V-X вв.) Автореф. Дисс. Канд. Ист. Наук. Москва. 1985. с. 23.

3.Пардаев М., Валиев А., Пардаев А. Қўрғонтепада ўтказилган археологик ишлар хусусида // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 3-сон. Тошкент. 2003. 124-128 б.

4.Пардаев М., Раҳмонов Х., Пардаев Ш. Шимолий-ғарбий Уструшонанинг археология харитасига доир сўнги маълумотлар // Ўзбекистон археологияси - № 1 (10). Самарқанд. 2015. 47 б.

5.Ўзбекистоннинг археологик ёдгорликлари каталоги. Жиззах вилояти. Жиззах-Сирдарё вилояти археология мероси объектларини рўйхатга олиш ва харитасини тузиш бўйича қилинган гранд лойиҳасининг ҳисоботи.(электрон нусха) Самарқанд. 2017.